

Глобалізація як процес виникнення інформаційного суспільства

Анотація

У статті проаналізовано взаємовідносини між теорією глобалізації й теоріями постіндустріального / інформаційного суспільства. У теоріях глобалізації маємо спроби схарактеризувати утворюване нині глобальне суспільство як суспільство постіндустріальне / інформаційне. Тому увагу в статті сфокусовано на основних проблемах теорії постіндустріального / інформаційного суспільства, пов'язаних із необхідністю обґрунтувати, по-перше, тезу про прищестя на зміну індустріальному капіталізму інформаційного суспільства, інформаційного капіталізму, когнітивного капіталізму, а по-друге, тезу про те, що за нових умов класична соціальна теорія втрачає здатність пояснювати соціальну реальність і це виеобхідноє заміну її принципово новими теоріями. У статті стверджується, що в разі визначення глобального суспільства як суспільства постіндустріального/інформаційного, теорія глобалізації не дає адекватного, об'єктивно істинного образу реальності. Причина цієї нездатності полягає в ідеологічно мотивованій відмові цих теорій від застосування й розвитку теоретико-методологічного потенціалу класичного соціально-теоретичного мислення для пояснення сучасного світу. Обидві групи теорій, одна з яких покликана слугувати обґрунтуванням іншої, не мають теоретичного й методологічного потенціалу, необхідного для пояснення сучасних глобальних трансформацій. Вони не можуть обґрунтувати свою тезу про радикальну трансформацію суспільства. Одна з причин полягає в тому, що в них нема цілісного розуміння суспільства і його розвитку. Критика цих теорій показує, що в новому "глобальному" й "інформаційному" столітті немає нічого такого, що б вимагало радикального розриву із класичною соціальною думкою і теорією.

Ключові слова: глобалізація, інформаційне суспільство, когнітивний капіталізм, Маркс, теорія вартості, соціальна теорія

Концепт глобалізації ввійшов у широкий науковий обіг від кінця 1980-х років. Суть ідеї глобалізації виражається у твердженні про виникнення з певного моменту єдиного цілісного світу, який включає і переробляє в нову глобальну форму суспільства всі наявні на планеті раніше відносно відокремлені людські спільноти, а також про багатоманіття наслідків, що впливають із цієї обставини для подальшого існування людства.

Характерною рисою концепції глобалізації є абстрактність розуміння формованого нею глобального соціального простору. Цим зумовлюється суперечність, від початку закладена у спробі побудувати теорію глобального суспільства, центральним концептом якої виступає сама глобалізація. Щоб осмислити процес виникнення нового глобального суспільства, ця теорія має бути соціальною теорією, такою, що визначає соціально-структурні характеристики цього суспільства, його конкретно-історичну форму і тип з точки зору панівних у ньому суспільних відносин. Вона має давати відповідь на питання, про яке суспільство з точки зору його соціальних характеристик і соціального устрою йдеться. Іншими словами, *глобальність* як певний результат *глобалізації* має вирізнятися певною соціальною якістю, її соціальна природа, соціальний тип мають бути визначені та виявлені. Але соціальна теорія, в якій центральну пояснювальну роль віддано поняттю глобалізації, не визначає якихось інших якісних характеристик суспільства, крім просторового масштабу й тенденції до просторової експансії. Уявлення про глобальне суспільство в концепціях глобалізації ґрунтуються на ідеї зростання інтенсивності абстрактних планетарних взаємозв'язків між індивідами, соціальними спільнотами, регіонами, “мережі взаємозв'язків і взаємозалежностей, що характеризують сучасне соціальне життя, яка швидко розвивається й ущільнюється” [Tomlinson, 1999: р. 2], або “розширенні соціальних відносин понад світом-простором...” [James, 2005: с. 197], однак вони майже нічого не говорять про те, що являють собою ці планетарні взаємозв'язки, якою є їхня соціальна сутність. Концепт глобалізації, інтерпретований як процес просторової трансформації, посилення глобальної взаємозалежності, виникнення єдиного соціального простору, глобального суспільства або глобальності, не уточнює, які характеристики крім глобального масштабу має це новоутворюване суспільство. Він не дає жодного поняття якісно визначеного типу суспільства або типу суспільних відносин, а просто “позначає процес усесвітньої просторової експансії, інтеграції або трансформації сам по собі” [Rosenberg, 2005: р. 12]. На абстрактність, невизначеність і соціально онтологічну пустоту поняття глобальності вказує й таке досить типове міркування М.Штегера, в якому глобальність розглядається як майбутня соціальний стан, що характеризується щільними економічними, політичними, культурними взаємозв'язками і глобальними потоками, які роблять нинішні політичні кордони й економічні бар'єри іррелевантними. Утім, таке поняття глобальності формальне, його можна наповнювати будь-яким змістом, що одразу й демонструє автор: “...ми можемо з легкістю уявити різноманітні соціальні прояви глобальності: один ґрунтований на цінностях індивідуалізму й конкуренції та економічній системі приватної власності, інший як утілення більш комунальних і кооперативних соціальних механізмів, включно з менш капіталістичними економіч-

ними відносинами”. Ці альтернативні варіанти глобальності розкривають “фундаментально невизначений характер глобалізації” [Steger, 2005: р. 13], передусім її невизначеність як поняття, в якому узагальнено деякий реальний процес.

Відрив і перетворення просторово-часових властивостей соціальних структур на незалежний і навіть детермінувальний щодо соціальної реальності чинник веде до оречевлення масштабів простору і часу. Це означає, що конкретно-історичні властивості й характеристики соціальних структур і відносин, що зазнають просторово-часових трансформацій, приписуються самим цим трансформаціям, зміні просторово-часових масштабів соціальних систем. У випадку з теорією глобалізації глобальний масштаб простору якоїсь невизначеної соціальної системи є її вирішальною характеристикою, котра детермінує характер соціальної цілісності й трансформації, що відбувається. Але зовсім не ясно, яким чином феномен просторово-часових трансформацій може бути пояснений із самого себе. Невизначеність і невідмінність соціального смислу і значення ключового для концепцій глобалізації поняття, тенденція підмінити соціальне пояснення застосуванням абстрактних географічно-просторових уявлень призводить до того, що нерозв’язаними залишаються проблеми рушійних сил і джерел глобалізації. Незрідка ці проблеми вирішують із використанням для характеристики процесів сучасного розвитку аргументів, властивих теоріям постіндустріального чи інформаційного суспільства. Характеристика глобального суспільства або глобальності як інформаційного й т.ін. суспільства являє собою спробу надати цьому поняттю якісної певності, виявити засади й рушійні сили просторово-часової трансформації. Наскільки плідною, з точки зору створення адекватного реальності образу світу, є така спроба? Для відповіді на це питання необхідно проаналізувати, що являє собою так звана теорія інформаційного суспільства.

Теорія інформаційного суспільства

Ця теорія насправді становить низку концепцій, на підставі яких західні теоретики менеджменту і соціологи (П.Друкер, Д.Рисмен, Ж.Фурастьє, М.Маклюен, З.Бжезинський, Д.Бел, А.Турен, О.Тофлер та ін.) від 1960–1970-х років характеризують соціальну трансформацію західного суспільства і західного капіталізму. До них крім концепції власне інформаційного суспільства належать також концепції постіндустріального суспільства, цифрового суспільства, суспільства знань, мережевого суспільства, віртуального суспільства, кіберсуспільства тощо. Це свого роду офіційний погляд на розвиток сучасного суспільства західних соціологів, економістів і філософів. Їх частково доповнюють, частково спростовують концепції інформаційного капіталізму, когнітивного капіталізму, семіокапіталізму, хайтеккапіталізму, віртуального капіталізму, цифрового капіталізму, МРЗ-капіталізму тощо.

Першого типу концепції, поєднуючи термін “суспільство” з визначенням, що його характеризує, передбачають, що західні індустріально розвинені суспільства зазнають радикальної трансформації, яка рішуче пориває

з минулими формами соціальної організації й веде до виникнення суспільства нового типу. Натомість другий говорить про радикальні перетворення в рамках капіталістичного суспільства й економіки і відповідно про нову модель капіталістичного розвитку, капіталізм нового типу, котрий багато в чому заперечує властивості капіталізму минулого. Тут не обов'язково передбачається менш рішучий розрив із попередніми формами суспільства і парадигмами розвитку, ніж у концепціях першого типу. Але загалом елемент наступності в концепціях другого типу відіграє важливішу роль.

Спільним для всіх зазначених концепцій є визнання важливості впливу інформації та знань, а також інформаційних, цифрових і комунікаційних технологій, генерування, поширення, опрацювання і використання інформації та знань на життя суспільства. Вплив цей настільки значимий, що інформація та знання, а також нові цифрові інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) розглядаються як рушійний чинник виникнення суспільства нового типу — інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство являє собою таку форму суспільства, в якому вирішальну роль відіграє “пошук, збереження, поширення і використання повідомлень і знань про дедалі більші технічні можливості інтерактивної комунікації” (цит. за: [Кюблер, 2010: с. 81]). Його важливою ознакою виступає те, що таке суспільство є одночасно глобальним. У цьому глобальному суспільстві, ключову роль у життєдіяльності якого відіграють інформаційні технології, системи комунікацій і знання зв'язують весь світ у якусь подобу “глобального села”. Ця вказівка на глобальний масштаб як атрибут інформаційного суспільства дає підстави кваліфікувати ці теорії як теорії глобалізації.

Для характеристики зазначених перетворень у цих теоріях створено низку концептів і метафор, в яких виражається образ нового світу — “мережі акторів” [Latour, 2005], “економіка знаків” [Lash, 1994], “мінливий модерн” [Бауман, 2008], “постсоціетальне” суспільство [Урри, 2012]. За їх посередництва західні соціологи дають “діагноз нашого часу”, який полягає в тому, що жорсткі ієрархічні соціальні структури, властиві промислового масовому суспільству, витісняються мінливими, рухливими, контингентними, неієрархічними соціальними відносинами, які характерні для мережевого інформаційного суспільства і які звільнилися від обмежень простору і часу й набули вищого рівня “мобільності”. Як зазначає Дж.Урі, розвиток “глобальних” мереж і потоків “підриває ендогенні соціальні структури, котрі, як передбачалося в соціологічному дискурсі, здатні відтворювати самих себе” [Урри, 2012: с. 9]. На думку С.Леша, структури “продуктивного суспільства витісняються потоками інформації й комунікації, фінансового капіталу, інтелектуальної власності, брендів тощо” [Lash, 2002]. Аналогічної думки дотримується ван Дайк, який стверджує, що наша епоха — це час домінування складних мереж, ґрунтованих на ІКТ. Як він вважає, мережеве суспільство прийшло на зміну масовому суспільству індустріального світу, і нова інформаційна доба зорганізовує виробництво, владу і соціальне життя в нових мережевих формах. Загалом географія місць заміняється географією потоків. Зразком нових мережевих соціальних відносин для нього виступає транснаціональна корпорація, здатна здійснювати економічну просторову експансію шляхом аутсорсингу та субконтрактів [Dijk, 2005]. Наза-

гал, як зазначає К.Мей, докладено “значних зусиль, щоби переконати нас, що ми є свідками революції так само важливої й настільки ж такої, що змінює життя, як індустріальна революція” [May, 2006: p. 311].

Вищевказані думки співзвучні з ідеями, викладеними М.Кастельсом у низці праць, в яких він обґрунтовує глобалізаційні уявлення про просторово-часове стискання світу розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і виникненням на базі їх “мережевого суспільства”. Для Кастельса виникнення мережевого суспільства означає, що на “початку тисячоліття новий світ набуває обрисів”, і це є результатом революції інформаційних технологій [Castells, 2000a: p. 367]. Кастельс стверджує, що ІКТ, мікроелектроніка і системи цифрових комунікацій є основним чинником, що відрізняє, з точки зору масштабів, швидкості та складності, теперішній процес глобалізації від її попередніх форм у більш ранні історичні епохи [Castells, 2009: p. 25]. ІКТ виступають потужними інструментами глобалізації, оскільки вони є доволі гнучкими і здатними перебудовуватися залежно від локального контексту, масштабуватися, тобто розширювати або скорочувати мережеві потужності й діяти в широкому діапазоні конфігурацій. Сучасна доба капіталізму ґрунтована на інформаціоналізмі як матеріальному фундаменті нового типу розвитку, зорганізованому навколо принципів максимізації, базованої на знанні продуктивності шляхом розвитку й дифузії інформаційних технологій і забезпечення умов їх використання — людських ресурсів і комунікаційної інфраструктури [Castells, 2000: p. 210–220]. У результаті нова мережева економіка, ґрунтована на знанні та інформації й історично пов’язана з мережевою організаційною формою безпрецедентного глобального масштабу нині є глобально домінантною [Castells, 2000: p. 77].

У межах дискурсу постіндустріального / інформаційного суспільства теоретики глобалізації конструюють ідеально-типові бінарні опозиції між попереднім засобом індустріального виробництва, що характеризується переважанням важкої промисловості, масового виробництва та споживання, бюрократичної організації й “соціального конформізму”, і новим “пост”-суспільством (серед характерних ознак останнього вказують на переважання “гнучкого виробництва” або постфордизму), в якому нові технології започатковують нову епоху. При цьому нерідко постіндустріальне / інформаційне суспільство виявляється також і суспільством постмодерну. З точки зору постмодерністських теоретиків, наприклад Ж.Бодріяра, нові технології інформації й соціального відтворення (наприклад, симуляції) пронизують всі аспекти суспільного життя і створюють нове соціальне оточення. Рух до світу постмодерну характеризується бурхливим розвитком технологій, одним із наслідків чого виступає породження нового постлюдського виду [Бодрийяр, 2011].

Пояснення глобалізації вибуховим розвитком ІКТ означає, що теоретики глобалізації у спробі створити нову теорію, що нібито долає обмеженість класичного соціально-теоретичного мислення, змушені, прагнучи просторово-часового переформулювання соціальної теорії, вдаватися для її обґрунтування до технологічного детермінізму. Це добре видно на прикладі М.Кастельса та інших подібних теоретиків. Кастельсові не можна дорікнути

за те, що він не цікавиться соціальними аспектами процесу глобалізації. Навпаки, проблеми зростання соціальної нерівності, поляризації, соціального розвитку перебувають в центрі уваги цього соціолога, котрий розуміє глобалізацію як процес дуже нерівномірний і такий, що породжує соціальне виключення. Та попри всі обмовки, що інформаційні технології не є причиною досвідчуваних нами змін, без нових інформаційних і комунікаційних технологій ніщо з того, що змінює наше життя, було б неможливе. Це слід розуміти так, що ІКТ все одно є причиною і рушійною силою глобалізації. Як стверджує сам Кастельс, двигуном трансформації соціального ландшафту людського життя стала “технологічна революція, ґрунтована на інформаційних технологіях”. Вона “почала у пришвидшеному темпі перетворювати матеріальний базис суспільства” [Castells, 2000: p. 1]. Таким чином, соціальну значимість ІКТ важко переоцінити. Масштабна трансформація у сфері ІКТ веде до реорганізації соціальних практик у просторі та часі. Їхньою організаційною формою стають мережі, що являють собою системи взаємозалежних вузлів і той тип організації, що забезпечує безупинну адаптацію і гнучкість, запитувану глобально взаємозалежною економікою.

У результаті виникає так зване мережеве суспільство як основа розвитку сучасного капіталізму. ІКТ перетворюють мережеве інформаційне суспільство на глобальне, позаяк науково-технологічна революція передбачає створення глобальних комп’ютерних мереж і вільний рух товарів, інформації, людей через кордони держав. Від 1990-х років уся планета об’єднана в єдину телекомунікаційну комп’ютерну мережу, що є основою глобальної інформаційної системи і комунікаційних процесів. На думку Кастельса, “розширення телекомунікацій створює матеріальну інфраструктуру утворення глобальної економіки, рух, аналогічний тому, що лежить в основі будівництва залізниць і створення національних ринків ХІХ століття” (цит. за: [Kiely, 2005: p. 20]). Інформаційні мережі ведуть до виникнення “культури реальної віртуальності”, ґрунтованої на електронних ЗМІ та глобальній комп’ютерній мережі. Уся сфера людської діяльності базується на доступі до інформації й технологічних інноваціях.

Тому Кастельс характеризує сучасну епоху як “інформаційне століття”. Для Кастельса, як і для творця одного із варіантів “критичної теорії глобалізації” філософа-постмодерніста Д.Келнера [Kellner, 2002], глобалізація виступає передусім продуктом автономного технологічного розвитку, що спричиняється до глобальної перебудови капіталізму, в якій економічні, технологічні, політичні й культурні аспекти взаємопереплетені. Інформаційні потоки та владні відносини з приводу цих потоків радикально змінюють соціальні відносини індустріального капіталізму. Глобальні ІКТ в процесі розширення руйнують локальні зв’язки або, як говорить Кастельс, “простір потоків” витісняє “простір місць”. Унаслідок природи інформаційних потоків соціальні взаємодії відбуваються в глобальному масштабі в реальному часі. Час і простір, таким чином, ніби стискаються. Тому, як і більшість теоретиків глобалізації, Кастельс говорить про стискання простору і часу як про найважливішу характеристику глобалізації, що веде до зниження значимості, зменшення ролі багатьох інститутів, що мають фунда-

ментальне значення на стадії індустріального капіталізму, особливо національної держави.

Коли теоретики інформаційного суспільства використовують метафори й образи “місць”, “потоків”, “плинності”, “мобільності”, вони намагаються передати думку, що структури та усталені моделі відносин індустріального капіталізму витісняються новими моделями відносин. Для характеристики останніх незрідка використовується модний у соціології акторно-мережевий підхід з його радикально реляційним поглядом на соціальну реальність [Roberts, 2015: р. 4]. У контексті цього підходу соціальний світ розглядається як сукупність більш-менш пов’язаних фрагментів і частин. За такого погляду втрачається образ цілісного соціального порядку. Його замінюють безупинні спроби впорядкування.

Як у зв’язку з цим говорить Б.Латур, соціальне слід розуміти як рух перезбирання і реасоціації [Latour, 2005: р. 7]. Суспільство стає чимось перформативним, де люди пов’язані тільки мережами практик. У ньому все є контингентним, і нічого не можна сказати про необхідні закономірні зв’язки між соціальними об’єктами, тільки про наративи, що конструюють історії з цих об’єктів. Потоки розглядаються як абсолютна протилежність усталених соціальних структур, що витісняє цю застарілу форму організації суспільства.

З.Бауман, уподібнюючи стан суспільства агрегатному стану речовини, зазначає, що рідини, на відміну від твердих тіл, не можуть легко зберігати свою форму. Це потоки, котрі “не фіксують простір і не зв’язують час”, плин “часу для них важливіший за простір, який вони посідають: зрештою, вони заповнюють цей простір лише “на мить”” [Бауман, 2008: с. 8].

Для Дж.Урі глобальні потоки описують детериторіалізовані сукупності людей, об’єктів, грошей, образів, що рухаються всередині та повз різні регіони, формуючи гетерогенні, нерівномірні, непередбачувані і часто неплановані хвилі [Урру, 2003: р. 60]. Вони створюють власний контекст, не мають чіткого початкового та кінцевого пункту і являють собою непередбачувані детериторіальні рухи.

Зі сказаного вочевидноється, що теоретики постіндустріального / інформаційного суспільства спираються у своїх міркуваннях про епохальний переворот у глобальних суспільних відносинах на зміни в одному із компонентів суспільних продуктивних сил, перебільшуючи їхню значимість і характеризуючи їх як радикальну трансформацію і розрив із попереднім типом суспільства. Це одновимірне й лінійне розуміння суспільно-історичних і економічних змін, що ставить їх у безпосередню залежність від змін в технологічному способі виробництва.

Концепція когнітивного капіталізму як різновид теорії інформаційного суспільства

В аналогічному ключі розглядають соціальну реальність концепції когнітивного й інформаційного капіталізму. З одного боку, вживання терміна капіталізм має вказувати на усталеність фундаментальних структур, властивих суспільству даного типу, і збереження панування логіки прибут-

ку, а також провідної ролі експлуатації праці для вилучення додаткової вартості. З іншого боку — терміни “когнітивний” або “інформаційний” вказують на важливі зміни в капіталістичній системі — зміни в природі праці, форм власності, ролі закону вартості, на яких ґрунтоване нагромадження капіталу [Верчеллоне, 2007; Vercellone, 2007]. Ці зміни перетворюють природу капіталізму, бо породжують його нову стадію. Відповідно, назрів також “перегляд концепції розвитку у світлі мутацій, пов’язаних із занепадом індустріального капіталізму і переходом до нового капіталізму, що його ми називаємо когнітивним” [Верчеллоне, 2007: с. 143]. Тобто життя за умов нової реальності, що характеризується кінцем індустріального капіталізму й закону вартості, що управляє його розвитком, означає, що попередні теорії вже непридатні й необхідні нові концепції для нової дійсності [Хардт, 2005: с. 180]. Підстави для такого погляду є спільними як для теоретиків пост-індустріального / інформаційного суспільства, так і для прихильників концепції когнітивного / інформаційного капіталізму. Це — поширення знання й дедалі важливіша роль його в житті суспільства і зростання частки інтелектуальної й нематеріальної праці, пов’язані з демократизацією освіти та підвищенням її загального рівня.

Виходячи з цього, когнітивний капіталізм розуміють як капіталізм, в якому знання, наукове й інше, стає домінантою в процесі нагромадження, тобто знання стають у сучасному капіталістичному суспільстві та відповідному типі нагромадження панівним. Цей тип нагромадження заміняє собою той, що панував при індустріальному капіталізмі і віддавав перевагу інвестиціям у машини й організацію праці [Польєр, 2007: с. 74]. Конкретніше це означає, що абстрактне знання, як стверджує П.Вірно, стає головною продуктивною силою, відсуває на задній план розщеплену на повторювані операції працю (цит. за: [Польєр, 2007: с. 74]).

Серед найважливіших положень концепції когнітивного капіталізму можна назвати твердження про цифрову трансформацію капіталізму, що усуває його сутнісні риси, включно зі змінами у відношеннях між працею і капіталом, кінець власності, кінець найманої праці, припинення циклічного розвитку капіталізму і припинення чинності закону вартості. Останнє обґрунтовується тим, що виникнення високих технологій сприяє підвищенню продуктивності праці та скороченню робочого часу, витраченого на виготовлення продукту, настільки, що він перестає бути об’єктивним мірилом праці, а сама продуктивна праця втрачає своє значення як творець багатства. За словами Б.Польєр: “З одного боку, капітал зводить до мінімуму робочий час; з іншого — час роботи постає єдиним джерелом і єдиним мірилом багатства. Ми перебуваємо у фетишизмі, оскільки міра не відповідає дійсності” [Польєр, 2007: с. 78]. Скорочення робочого часу, необхідного для вироблення продукту, є наслідком нової ролі знання, що скасовує дію закону вартості. Знання, як доводять “когнітивісти”, є новим елементом праці, що перетворює матеріальну працю на нематеріальну і когнітивну, що стає гегемоністською формою праці. Тому відношення капіталу і праці на стадії когнітивного капіталізму характеризується гегемонією знань, дифузійною інтелектуальністю і керівною роллю виробництва знання [Vercellone, 2007: р. 16]. Механічна частина основного капіталу дедалі менш важлива порівня-

но з нематеріальною працею, тобто програмним забезпеченням [Польре, 2007: с. 79].

Оскільки когнітивна праця як гегемоністська форма праці невимірювана з точки зору вартості праці, тобто залежно від часу, витраченого на виробництво [Польре, 2007: с. 78], трудова теорія вартості більше не пояснює реальності сучасного когнітивного капіталізму. Тобто за когнітивного капіталізму вартість втрачає властиву їй об'єктивну міру і закон вартості припиняє діяти. Як наголошує А. Неррі, “закон вартості або, радше, міра експлуатації стає застарілою і непотрібною” (цит. за: [Польре, 2007: с. 78]). У цьому плані когнітивісти йдуть слідом за Кастельсом, котрий теж обґрунтовує думку, що вартість, ґрунтована на продуктивній праці, заміщується вартістю, створюваною знаннями, інформацією. Відповідно зникає основа для розрізнення між необхідною і додатковою працею і, отже, з'являється можливість говорити про те, що експлуатація йде в минуле. Вона стає принципово невизначуваною і ніби зникає, що усуває основу класової боротьби праці та капіталу. Панування капіталу визначається тепер не економічними відношеннями експлуатації як співвідношення часток оплаченого і неоплаченого робочого часу, а лише тією обставиною, що капіталісти мають командну владу над виробництвом і можуть експропріювати робітників політичними засобами. Капітал стає силою зовнішньою стосовно виробничого процесу [Hardt, 2009: р. 137]. Когнітивісти конструюють типологію капіталізму, з якої випливає, що трудова теорія вартості має не загальне, а локальне значення і застосовна суто до індустріального капіталізму. Позаяк тільки на цій стадії реального підпорядкування праці капіталу знання продукується капіталом і нав'язується робітникам. Натомість за когнітивного капіталізму реальне підпорядкування праці капіталу долається, інтелектуальні робітники повертають контроль над виробництвом знання і досягають автономії від капіталу.

Усі докази трансформації капіталізму, пов'язаної зі скасуванням вартості як економічного відношення, ґрунтованого на її детермінованості суспільно необхідними витратами праці, що вимірюються робочим часом, лежать в умовах так званого нематеріального виробництва. Когнітивісти стверджують, що нематеріальна праця витісняє матеріальну і це є наслідком того, що наука, знання стають безпосередньо продуктивною силою. А як стверджує К. Верчеллоне, за виробництва знаннево-інтенсивних товарів робочий час утрачає значення. І оскільки граничні витрати відтворення виявляються вкрай низькими, вартість відтворення їх наближається до нуля, ці товари фактично не мають вартості й мали б бути безкоштовними [Verzellone, 2007: р. 33–34]. У багатьох випадках, як стверджують когнітивісти, тривалість робочого часу перестала бути чинником організації праці й не дає змоги подавати її як міру вартості та витрат на виробництво, що заслуговує на довіру. Особливо в секторах інтенсивного споживання знання робочий час, відведений для виробничої діяльності, являє собою лишень другорядне джерело продуктивності праці людини [Польре, 2007: с. 80]. Інакше кажучи, оскільки в нематеріальній праці робочий час наближається до нуля, вартість так званих когнітивних товарів (наприклад, програмного забезпе-

чення і різноманітного медіа-контенту) більше не визначається робочим часом.

Проблема з когнітивістським запереченням релевантності трудової теорії вартості за умов сучасного капіталізму полягає в тому, що, намагаючись довести незастосовність закону вартості до виробництва когнітивних продуктів (ідей, образів, інформації), когнітивісти неправомірно зрівнюють нематеріальну і матеріально-виробничу працю, стирають відмінності між ними, бо розглядають усі види праці як безпосередньо продуктивні тільки для того, щоби потім сверджувати, ніби умови матеріального виробництва, до яких власне й належить закон вартості, не застосовні до нематеріального виробництва. Власне змішування понять непродуктивної і продуктивної праці, розширювальне розуміння останньої мають на увазі когнітивісти, коли говорять, що саме поняття праці стає дедалі більш екстенсивним, що праця виходить за свої межі, що все життя виступає когнітивною працею, оскільки за визначенням є продуктивним і творчим, що праця поширюється на всі акти життя, тому нам слід відмовитися від старого значення слова “праця”, що брало до уваги тільки її матеріальну форму [Польєр, 2007: с. 78].

Але, спростовуючи дію закону вартості посиланнями на нематеріальне виробництво і когнітивну працю, когнітивісти випускають з уваги ту обставину, що закон вартості в принципі застосовний тільки до виробництва матеріальних благ, безпосередньо продуктивної праці і не застосовний до праці нематеріальної, особливо виробництва ідей, тобто інформації. Строго кажучи, нематеріальна праця не робить вартості, це привілей матеріально-продуктивної праці. Економічні відносини за визначенням є відносинами з приводу речей, і вартість є відношенням з приводу речей, вироблених для обміну, а не ідей чи послуг, і це відношення прикрите речовою оболонкою. Понад те, в матеріальному виробництві також немає прямої відповідності між витраченим на виробництво суспільно необхідним робочим часом (вартістю) і ціною товару. Остання визначається вартістю не прямо, а через ціну виробництва. Тобто ціна товарів наближається до цін виробництва, що включають витрати виробництва і середній прибуток. Вартість виявляється безпосередньо тільки у впливі, що його змінювана продуктивність праці справляє на динаміку цін виробництва. Тільки загалом сума цін товарів збігається зі здійсненою працею, тобто з вартістю. Вартість — це лишень центр ваги, навколо якого відбувається коливання цін.

Капіталізм, звісно, перетворює на товар усе, включно з ідеями, але слід пам'ятати, що це товар фіктивний, оскільки ідея не може бути відчужена від свого “власника” подібно до матеріальної речі. Тому тут і можлива ситуація, коли продукт діяльності може передаватися безплатно, оскільки його творець при передаванні його іншим особам цей “товар” не втрачає. Тому можна, згідно з логікою капіталістичного нагромадження, встановлювати права інтелектуальної власності та стягувати при передаванні ідеї, наприклад, у формі програмних продуктів монопольну ренту за користування ними, а можна безкоштовно поширювати операційну систему Linux із відкритим програмним кодом, підриваючи монополію і владу Microsoft. Знання як такі не мають мінової вартості, що нав'язується їм штучно через юридичні засо-

би (права на інтелектуальну власність, патенти тощо), але на основі відношень вартості, що панують у капіталістично організованому безпосередньо матеріальному виробництві. Тут ми маємо справу з товарним фетишизмом, за якого речові відносини приховують за собою відносини іншого ґтибу, що породжують ставлення як до речі до того, що річчю не є.

Змішування виробництва ідей із виробництвом речей, поширення поняття матеріально продуктивної праці на працю нематеріальну слугує обґрунтуванню тези, що перетворення науки і знання на продуктивну силу робить непотрібною матеріальну продуктивну працю, котру починають розглядати як щось маргінальне. Суспільство, таким чином, звільняється від залежності від матеріально-продуктивної індустріальної праці, і в ньому центральне місце посідає нематеріальне виробництво і нематеріальна праця, озброєна інтелектуальними інформаційними технологіями. Виробництво перетворюється на виробництво знань, інформації та послуг, а не товарів. Матеріальне виробництво втрачає свою вирішальну роль у розвитку суспільства, перестає бути рушійною силою його розвитку. Це дає змогу обґрунтувати тезу, що капітал більше не потребує робітничого класу (оскільки його витісняє інформаціональний, або когнітивний працівник, когнітаріат або кібертаріат), і знехтувати його роллю як творця матеріальних благ.

При цьому когнітивісти посиляються на характеристику ролі “всезагального інтелекту”, надану Марксом, і його відоме висловлення про те, що наука стає безпосередньою продуктивною силою. Але річ у тім, що в цій характеристиці наука виявляє свою продуктивну силу, тільки втілюючись у засобах виробництва, основному капіталі, тобто у промисловості, котра і являє собою технологічне застосування науки, що відкриває нові способи застосування сил природи у виробництві. Ці зміни в органічній побудові капіталу ведуть до підвищення продуктивності праці. Тому за умов реального підпорядкування праці капіталу, що, як кажуть когнітивісти, є необхідною умовою нематеріального виробництва і збільшення автономії праці від капіталу, відносна додаткова вартість вилучається із праці шляхом підвищення її продуктивності внаслідок уведення нових технологій, що дають можливість скоротити необхідний робочий час. Безпосередньо матеріальна праця і нематеріальна праця виступають, таким чином, ланками процесу виробництва, різними і взаємозалежними моментами однієї суспільно-історичної практики. Без учених, інженерів, управлінців, які опосередковано беруть участь у матеріальному виробництві, немає сучасного виробництва. Але це не означає, що інтелектуальна праця скасовує необхідність виробництва матеріальних благ, а доки вони виробляються як капіталістично вироблені товари, є чинником і закон вартості. Інтелектуальна праця сама по собі нічого, крім ідей, не виробляє, а крім ідей для перетворення речовини природи і суспільства потрібна матеріальна сила. Без перетворення продуктів нематеріальної праці (ідей) на матеріальні сили (засоби виробництва, устаткування тощо), без їх опредметнення ця праця не зможе стати продуктивною силою. Саме розширення сфери нематеріальної праці безпосередньо залежить від розвитку матеріального виробництва, його здатності забезпечити суспільству можливість витратити збільшувану частину свого

часу на заняття іншими видами діяльності. Вирішальним при цьому є підвищення продуктивності праці в матеріальному виробництві, абсолютно необхідному для забезпечення життя людей [Золотов, 2006]. Підвищення продуктивності праці, тотожне зниженню часу, що витрачається у сфері матеріального виробництва, означає збільшення суспільного багатства. Чого не враховують когнітивісти — це того, що скорочення робочого часу і вартості вироблених продуктів є законом розвитку матеріального виробництва.

Крім того, когнітивісти надто натуралістично інтерпретують вартість, коли розглядають абстрактну працю, що породжує її, здебільшого як витрату мускульної сили й нервової енергії працівників [Jeon, 2010]. Це дає їм змогу недіалектично відривати знання від матеріально-продуктивної праці й метафізично протиставляти “виконавчі функції” (execution) і “когнітивну діяльність” (cognition). Утім, деякі критики справедливо вказують, що знання від самого початку є елементом Марксової теорії вартості [Jeon, 2010; Ebert, 2014; Smith 2014]. Маркс розуміє абстрактну працю — джерело вартості — й утілюваний у ній робочий час як суспільно-історичне явище, як суспільно необхідний робочий час, потрібний для виробництва споживчої вартості в умовах виробництва нормальних для даного суспільства при середньому рівні вправності й інтенсивності праці, що переважає в даному суспільстві. Іншими словами, це час функціонування людського знання, втіленого в історично конкретних формах наявних навичок, знань, технологій і засобів виробництва, використовуваних робітниками. І це також час, за який робітник набуває необхідних знань і навичок. Будь-яке підвищення продуктивності праці потребує розвитку пізнання, здобуття суспільством нового знання, опредметнюваного в нових засобах виробництва, поширення яких веде до змін в органічній будові капіталу і є причиною підвищення продуктивності праці.

Будь-яка зміна поколінь техніки, технологій, технологічних укладів потребує здобуття робітниками нових знань, навичок, умінь, що дозволяють праці створювати більшу вартість за одиницю часу. Недарма Маркс проводив розрізнення між працею простою і складною, що вбирає в себе більше знань, навичок, умінь. У цьому сенсі він є більш знаннево-інтенсивним і водночас більш продуктивним. Зростання значення наукового знання характерне саме для індустріального капіталізму, тобто воно не може розглядатися як ознака, специфічна для так званого когнітивного капіталізму. Отже, концепції когнітивного капіталізму не задають жодних обмежень для визначення якісного переходу до того типу капіталізму, про який вони говорять. Перед нами метафора, а не наукове поняття.

Таким чином, концепція когнітивного капіталізму неправомірно протиставляє знання праці. Насправді матеріально-продуктивна праця — це цілеспрямована діяльність, що спирається на знання й опредметнює ідеї, породжені суспільним інтелектом. Діалектика знання і його опредметчування вже вмонтовані в трудову теорію вартості як її невіддільна частина.

Стверджуючи, що робочий час більше не є значимим чинником виробництва продуктів інтелектуальної праці, теоретики когнітивного капіталізму ігнорують емпіричний факт, що теза про звільнення вартості від де-

термінованості робочим часом не пояснює, чому мільярди людей праці щодня працюють під наглядом своїх босів, котрі “життєво стурбовані тим, скільки часу працівники перебувають на своєму робочому місці і наскільки добре вони знову і знову роблять свою роботу” [Caffentzis, 2005: р. 97]. Не пояснює вона й того, чому транснаціональний капітал переводить трудомісткі сегменти промислового виробництва з індустріально розвинених країн на периферію світової капіталістичної системи у намаганні використовувати переваги експлуатації дешевої робочої сили. Адже це означає розширення глобального базису матеріально-виробничої праці, підпорядкованої дії закону вартості. І той простий факт, що “підприємці продовжують вимірювати, порівнювати і винагороджувати робочу силу виходячи з чітко визначених одиниць часу” [Henninger, 2007: р. 174], означає, що закон вартості аж ніяк не помер. Навпаки, його дія стала “найбільш тиранічною саме в теперішній неоліберальний період” [Caffentzis, 2005: р. 106].

Загалом можна зазначити, що всупереч прагненню уникнути технологічного детермінізму, теоретики когнітивного капіталізму фактично підтверджують безпосередню детермінованість радикальної трансформації капіталізму саме трансформаціями в технологічному базисі, пов'язують її з прогресом розвитку технологій, а не зі змінами в системі соціально-економічних відносин. Адже з їхньої точки зору саме інформаційні технології діють як сила, що перетворює суспільство. У цьому їхні думки збігаються з думками теоретиків інформаційного суспільства. Проте когнітивісти у своєрідній формі вловлюють реальну проблему, що її перед капіталізмом висуває процес розвитку продуктивних сил суспільства. Суть цієї проблеми полягає в тому, що під впливом науково-технічного прогресу зростання обсягів виробництва стає відносно незалежним від витрат людської праці.

Власне, цей висновок зовсім не новий і ще задовго до виникнення концепції когнітивного капіталізму був сформульований у працях радянських економістів [Долгов, 1988; 1991], які зазначали, що робочий час перестає бути мірилом суспільного багатства. Вони говорили про те, що створення справжнього багатства стає менш залежним від робочого часу і кількості витраченої праці, ніж від потужності приведених у рух засобів виробництва, ефективність яких уже залежить від загального рівня науки і від її застосування на виробництві. При цьому вони виходили з положень Маркса, на які любляють посилаються когнітивісти: “Тією самою мірою, якою робочий час — проста кількість праці — покладається капіталом як єдино визначальний елемент, тією самою мірою безпосередня праця і її кількість зникають як визначальний принцип виробництва, створення споживчих вартостей; і якщо з кількісного боку безпосередня праця зводиться до менш значної частки, то якісно вона перетворюється на деякий, хоча й необхідний, але другорядний момент стосовно загальної наукової праці, стосовно технологічного застосування природознавства, з одного боку, так само, як і стосовно тієї загальної продуктивної сили, що виростає із суспільного розчленовування праці в сукупному виробництві і виступає як природний дар суспільної праці (хоча і є історичним продуктом). Капітал, таким чином, працює над розкладанням самого себе як форми, що панує над виробництвом” [Маркс, 1969: с. 207; 213]. Це не означає, що вартість при капіталізмі більше не визна-

чається робочим часом. Це говорить про те, що з розвитком суспільного виробництва мінова вартість як така перестає бути мірилом споживчої вартості й вартісні, витратні критерії суспільного виробництва перестають бути регулятором виробництва. Іншими словами, загострюється суперечність між розвитком суспільних продуктивних сил і капіталістичними виробничими відносинами.

Криза вартісних відносин загострює суперечності капіталістичного виробництва і потребує переходу до нового типу суспільного виробництва, спрямованого не на максимізацію вартості, тобто витрат людської праці, а на вивільнення робочого часу та економію праці. У цій новій формі виробництва панує закон споживчої вартості як специфічної форми виробничих відносин, у рамках якої збільшення суспільного багатства у формі маси споживчих вартостей, що задовольняють потреби розвитку членів суспільства, здійснюється шляхом зниження витрат суспільної праці. Якби когнітивісти просто стверджували, що розвиток сучасних продуктивних сил, тобто сутнісних сил людини, суперечить відношенням вартості і це прямо порушує питання про перехід до нового посткапіталістичного щабля історичного розвитку, з ними не було би потреби сперечатися. Проте вони видають кризові тенденції в розвитку капіталізму за факт здійсненої трансформації, що рішуче змінила природу капіталізму, приписуючи ключову роль у ній дедалі більшій інтелектуальності, що нібито збільшує автономію інтелектуальних працівників стосовно капіталу.

Когнітивісти виходять з твердження Маркса, що капітал усупереч своїй волі виступає знаряддям створення умов для суспільного вільного часу, для зведення робочого часу всього суспільства до мінімуму. Саме в цьому пункті виникає ілюзія когнітивізму щодо можливості подолання закону вартості при капіталізмі. Вони виходять із правильного спостереження, що в принципі продуктивна сила праці, скорочуючи необхідний робочий час, створює умови і передумови звільнення часу для власного розвитку всіх членів суспільства (з цього приводу див.: [Маркс, 1969: с. 217]). Проте, з точки зору когнітивістів, це означає, що логіка реального підпорядкування праці капіталу сама безпосередньо створює умови, сприятливі для “колективної реапропріації знання”, оскільки “жива праця” може конвертувати частину додаткової праці у вільний час, присвячений здобуттю освіти як необхідної умови вивільнення праці. Саме це, мовляв, і відбувається за когнітивного капіталізму. Та “колективна реапропріація знання” і перетворення додаткового часу на вільний, що, на думку Маркса, реалізується тільки в комуністичному суспільстві, на переконання когнітивістів, уже реалізовані. Сучасний капіталізм уже ґрунтується на “реапропріації когнітивних аспектів праці живою працею стосовно всієї матеріальної та нематеріальної діяльності” [Vercellone, 2007: р. 16; Virno, 2007].

Однак за будь-якої форми капіталізму товарна форма виробництва є панівною. А в рамках товарної форми науково-технічний прогрес, що підвищує продуктивну силу праці, може реалізуватися в економії необхідної праці тільки для того, щоб відповідно збільшити додаткову працю. Тобто зменшення вартості необхідної частини продукту спричиняється до збільшення вартості його додаткової частини. Твердження Маркса про супе-

речливий характер капіталу, що “з одного боку, намагається зводити робочий час до мінімуму, а з іншого боку, робить робочий час єдиним мірилом і джерелом багатства”, з одного боку, створює вільний час, а з іншого — перетворює цей вільний час на додаткову працю, з одного боку, створює матеріальні передумови розвитку “загального інтелекту”, а з іншого — руйнує їх (див.: [1969: с. 214, 217]), — усі ці моменти когнітивісти акуратно проігнорували. Так само як вони проігнорували вказівку Маркса на те, що наука стає безпосередньою продуктивною силою, тільки втілюючись в основному капіталі, тобто засобах виробництва. На поширене нерозуміння смислу цього висловлення Маркса звернув свого часу увагу Г.А.Багатурія [Багатурія, 1981].

Понад те, ознаки звільнення дедалі більш інтелектуалізованої праці від влади капіталу когнітивісти побачили у зростанні її гнучкості — здатності інтелектуальних робітників, звільнених від своєї ролі часткових робітників при фордизмі, відповідати різноманітним видам праці, бути готовими зіткнутися зі змінами у виробництві, адаптуватися до виконання різноманітних завдань. Але надання гнучкості робочій силі саме і є наслідком неоліберальної трансформації, що намагається позбавити робочу силу гарантій зайнятості і зробити її більш дисциплінованою і залежною від примх ринку. Воно означає утвердження нового способу контролю над робочою силою, за якого капітал експлуатує дедалі більш гомогенізовану позбавлену спеціалізації та прив'язки до специфічного продукту, а отже, дедалі більш абстрактну працю, і його основа — саме контроль над часом виробництва, як у системі “точно вчасно”.

У концепціях когнітивного капіталізму трансформативний потенціал “інформаційної революції” надто перебільшений. Строго кажучи, остання не є революцією ані в технологічному, ані в соціальному сенсі. Виникнення інформаційних технологій, що означає якісний стрибок у розвитку технологічного базису сучасного суспільства, тобто в розвитку сучасної промисловості, не означає, втім, революції. Критерієм революції в техніці є різке підвищення продуктивності праці. А вплив “інформаційної революції” у цьому сенсі залишається досить обмеженим. З іншого боку, вона не породила перевороту в суспільних відносинах.

За характером виробничих відносин і способом використання суспільних продуктивних сил сучасне суспільство є капіталістичним, хоча й переросло стадію монополістичного і державно-монополістичного капіталізму. Це суспільство, в якому техніко-економічне усуспільнення, централізація й інтеграція капіталу виходять на новий рівень, котрий і визначає специфіку нової стадії капіталістичного розвитку. Але метою виробництва, як і раніше, є привласнення додаткової вартості через експлуатацію живої праці пролетаріату, що з'єднується у той чи той спосіб із мертвою, накопиченою працею, втіленою у засобах виробництва, що виступають елементом функціонування капіталу. Нагромадження капіталу, як і раніше, є рушійною силою і кінцевим результатом капіталістичного процесу виробництва. Розвиток техніко-технологічної складової суспільних продуктивних сил визначається інтересами й потребами процесу нагромадження капіталу і полягає здебільшого в таких змінах у процесах праці, що скорочують ту

частку робочого часу, яка належить до необхідного робочого часу, за рахунок чого збільшується частка додаткового робочого часу.

В “інформаційній революції” як процесі оновлення індустріальних продуктивних сил суспільства через виникнення нової системи машин немає нічого нового. Зміна й удосконалення технологічних засобів виробництва є невіддільною частиною самовідтворення і самооновлення капіталізму. Саме по собі це не вказує на перехід від капіталізму до якоїсь іншої форми суспільства. Висновок, що буржуазія не може існувати, не викликаючи постійно переворотів у знаряддях виробництва, не революціонізуючи виробничих відносин, К.Маркс і Ф.Енгельс сформулювали, узагальнивши саме досвід розвитку індустріального капіталізму. І вплив ІКТ на виробництво, економіку і суспільство цілком лежить у річищі дії логіки процесу індустріалізації — заміщення ручної праці машинною, заміщення трудомісткого виробництва машиномістким, збільшення капіталоемності та капіталомісткості праці. Виникнення нової системи машин — електронно-обчислювальних, машин, що надбудовуються над уже наявною системою машин як цифрові керувальні пристрої, являє собою закономірний процес еволюційного науково-технічного розвитку, що виходить на новий рівень. Цей етап індустріалізації, який нерідко називають третьою промисловою революцією, був би неможливий без електрифікації, котра йому передувала і була ключовим процесом так званої другої промислової революції. У цей період розвиток виробництва вже був безпосередньо ґрунтований на розвитку науки і наукового знання.

Інформатизація створює передумови для переходу до цілком автоматизованого виробництва без участі людини. Проте реалізуватися повною мірою вони зможуть лишень за умови переходу до суспільних відносин, що передбачають усунення відносин вартості та виробництва, спрямованого на прибуток. Іншими словами, мірою того, як дія закону вартості витіснятиметься дією закону споживчої вартості й метою виробництва буде збільшення вільного часу працівників.

Не позірна смерть закону вартості в рамках капіталізму є сутністю сучасної трансформації. Якби закон вартості помер, помер би і капіталізм. А поки ми спостерігаємо кризу відносин вартості та кризу капіталізму, що супроводжується боротьбою за соціальний образ майбутнього. Перехід до суспільства, в якому економія живої й минулої праці у виробництві використовувалася б не для отримання більшої додаткової вартості, а для економії всієї необхідної та додаткової праці, не є соціальним додатком і простим наслідком “інформаційної революції”. Він опосередкований соціально-класовими відносинами і боротьбою.

Висновки

Таким чином, визначаючи глобальне суспільство як суспільство постіндустріальне / інформаційне, теорія глобалізації не дає адекватного, об'єктивно істинного образу реальності. Причина полягає в ідеологічному характері цих теорій, що спонукає відмовлятися від використання і розвитку теоретико-методологічного потенціалу класичного соціально-теоретично-

го мислення для пояснення сучасного світу. А втім, класична соціальна теорія в особі Маркса передбачала нову форму розвитку індустріальних продуктивних сил як наслідок прагнення капіталу вилучати відносну додаткову вартість за рахунок скорочення частки необхідної живої праці, що означало його заміщення машинами, а відтак, зростання технічної й органічної будови капіталу. І, ясна річ, це передбачало збільшення ролі науки й технології у виробництві аж до перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, про що прямо говорив Маркс:

“Природа не буде ані машин, ані локомотивів, ані залізниць, ані електричного телеграфу, ані селфакторів тощо. Усе це — продукти людської праці, природний матеріал, перетворений на органи людської волі, що панує над природою, або людської діяльності у природі. Все це — створені людською рукою органи людського мозку, матеріалізована сила знання. Розвиток основного капіталу є показником того, якою мірою загальне суспільне знання [Wissen, Knowledge] перетворилося на безпосередню продуктивну силу, і звідси — показником того, якою мірою умови самого суспільного життєвого процесу підпорядковані контролю загального інтелекту і перетворені відповідно до нього; якою мірою суспільні продуктивні сили створені не тільки у формі знання, а й як безпосередні органи суспільної практики, реального життєвого процесу” [Маркс, 1969: с. 215].

Маркс на підставі розкриття законів розвитку капіталізму також передбачав, що в результаті “нагромадження знань і навичок” нагромадження “загальних продуктивних сил суспільного мозку” буде поглинатися капіталом і виступати як властивість капіталу, а точніше — як властивість основного капіталу, оскільки він вступає в процес виробництва як справжній засіб виробництва. На цій основі, як указує Маркс, розвинеться автоматична система машин. Автоматична фабрика, що виникне на її основі, складається із безлічі механічних та інтелектуальних органів, тож самі робітники визначаються суто як свідомі її члени [Маркс, 1969: с. 203]. Весь процес виробництва, в якому основний капітал протистоїть праці в якості машини, виступає як “технологічне застосування науки”. Тенденція капіталу полягає в тому, щоб надати виробництву наукового характеру, а безпосередню працю звести лише до моменту процесу виробництва. Наведені думки Маркса спростовують твердження прихильників концепції когнітивного капіталізму, що підвищена роль знання скасовує дію закону вартості в рамках капіталізму і робить теорію трудової вартості нерелевантною. Навпаки, у рамках класичної соціальної теорії, котру розвивав Маркс, зазначені процеси, включно із досягненням вартісними відносинами своєї межі, набувають пояснення [Маркс, 1969: с. 206–208].

Іншими словами, для Маркса посилення значення та ролі науки й наукового знання й інформатизація індустріальних продуктивних сил є закономірним наслідком пошуку нових стратегій і технологічних способів, що дають змогу капіталу збільшувати привласнення додаткової вартості. При цьому прагнення капіталу до технологічних нововведень, спрямованих на економію живої праці, має чіткі межі: скорочення необхідної праці і збільшення за її рахунок праці додаткової. Капітал застосовує машину лише тією мірою, якою вона дає робітникові можливість більшу частину свого часу

працювати на капітал [Маркс, 1969: с. 209]. Цим зумовлена межа автоматизації праці при капіталізмі й обмежена прогресивність капіталізму в розвитку суспільних продуктивних сил.

Загальний висновок, що випливає з аналізу спроб adeptів теорії глобалізації якісно визначити глобальне суспільство як суспільство постіндустріальне / інформаційне і пояснити глобалізацію як прямий наслідок розвитку ІКТ, полягає в тому, що обидві групи теорій, одна з яких покликана слугувати обґрунтуванням іншої, не мають теоретичного і методологічного потенціалу, необхідного для пояснення сучасних глобальних трансформацій. Ці теорії не можуть обґрунтувати висунуту ними тезу радикальної трансформації суспільства. Одна з причин полягає в тому, що в них немає цілісного розуміння суспільства і його розвитку. Як визначальні характеристики розвитку суспільства вони беруть окремі аспекти, тенденції, що не характеризують суспільство загалом і не можуть бути пояснені із самих себе, оскільки ці процеси не мають самостійної внутрішньої логіки й позбавлені незалежної динаміки. У результаті поняття глобалізації дістає хибне тлумачення, базоване на перебільшенні соціального значення та ролі процесів технологічного розвитку.

Натомість критика цих теорій показує, що в новому “глобальному” й “інформаційному” столітті немає нічого такого, що б вимагало радикального розриву з класичною соціальною думкою і теорією. Гіперболи та метафори “нового глобального/інформаційного століття” і видатної ролі ІКТ мають на меті приховування наступності капіталістичного розвитку. Твердження, що зміни, які відбуваються, потребують принципово нової картини соціального світу і теорій, у котрих немає місця поняттям капіталізму, експлуатації, класової боротьби, призначені для обґрунтування відмови від класичної соціальної теорії з її соціально-критичним потенціалом. Критика показує, що динаміка і логіка “глобалізації” й “інформаційної революції” визначаються логікою розвитку суспільної системи виробництва — капіталізмом як системою загального товарного виробництва з вияскравленою тенденцією до глобальної експансії. Залучення для обґрунтування процесу глобалізації теорії постіндустріального / інформаційного суспільства не пояснює цього процесу; понад те, на підставі останньої важко судити, наскільки реальною є сама глобалізація.

Річ не в запереченні технологічних трансформацій самих по собі, які є наслідком динамічного характеру розвитку капіталізму. Проте зміни, що відбулися в останні півстоліття й асоціюються з глобалізацією, не визначаються змінами у способах збереження й опрацювання інформації в рамках наявного технологічного способу виробництва. Радше їх варто пов’язувати зі змінами в соціальних і економічних умовах розвитку капіталізму як світової системи. Глобалізація не може виступати поясненням зміни цих умов, оскільки вона сама являє собою явище, реальність якого власне й необхідно пояснити і довести. І пояснена вона може бути тільки на підставі соціальної теорії — зокрема, теорії капіталістичної соціально-економічної формації та створеної на її основі теорії історичного капіталізму, розвиток якого веде до формування в процесі його експансії капіталістичного нерівномірного розвинутого глобального соціально-економічного простору.

Джерела

- Багатурия Г.* Категория “производительные силы” в теоретическом наследии Маркса и Энгельса / *Г. Багатурия* // Вопросы философии. — 1981. — № 9. — С. 103–116.
- Бауман З.* Текущая современность / Бауман З. — СПб. : Питер, 2008. — 239 с.
- Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть / Бодрийяр Ж. — М. : Добросвет : КДУ, 2011. — 336 с.
- Верчеллоне К.* Вопрос о развитии в век когнитивного капитализма / *К. Верчеллоне* // Логос. — 2007. — № 4. — С. 144–167.
- Долгов В.Г.* Управление научно-техническим прогрессом: потребительностоимостные основы / Долгов В.Г. — Л. : ЛГУ, 1988. — 184 с.
- Долгов В.Г.* Выбор нового курса / Долгов В.Г., Ельмеев В.Я., Попов М.В. — М. : Мысль, 1991. — 204 с.
- Золотов А.В.* Философия производительного труда / *А.В. Золотов, М.В. Попов.* — Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 2006. — 160 с.
- Кюблер Х.-Д.* Міфи про суспільство знань / Кюблер Х.-Д. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. — 264 с.
- Маркс К.* Критика политической экономии (черновой набросок 1857–1858 годов) / *К. Маркс* // Сочинения / *К. Маркс, Ф. Энгельс.* — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1969. — Т. 46, ч. 2. — 618 с.
- Урри Д.* Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия / *Д. Урри.* — М. : Выс. шк. экономики, 2012. — 336 с.
- Хардт М.* Множество: война и демократия в эпоху империи / *М. Хардт, А. Негри.* — М. : Культурная революция, 2006. — 559 с.
- Caffentzis G.* Immeasurable Value? An Essay on Marx’s Legacy / *G. Caffentzis* // The Commoner. — 2005. — Vol. 10, Spring/Summer. — P. 87–114.
- James P.* Arguing globalizations: Propositions towards an investigation of global formation / *P. James* // Globalizations. — 2005. — Vol. 2, № 2. — P. 193–209.
- Jeon H.* Cognitive Capitalism or Cognition in Capitalism? A Critique of Cognitive Capitalist Theory / *H. Jeon* // Spectrum: Journal of Global Studies. — 2010. — Vol. 2, № 3. — P. 89–116.
- Castells M.* The Rise of the Network Society / *Castells M.* — Oxford : Blackwell, 2000. — 594 p.
- Castells M.* Communication Power / *Castells M.* — Oxford : Oxford University Press, 2009. — 571 p.
- Dijk J. Van.* The Network Society: Social Aspects of New Media / *J. van Dijk.* — L. : Sage, 2005. — 301 p.
- Ebert T.L.* The Digital Metaphysics of Cognitive Capitalism: Abandoning Dialectics, the North Atlantic Left Invents a Spontaneous Communism within Capitalism / *T.L. Ebert, M. Zavarzadeh* // International Critical Thought. — 2014. — Vol. 4, № 4. — P. 397–417.
- Hardt M.* Commonwealth / *M. Hardt, A. Negri.* — Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009. — 448 p.
- Henninger M.* Doing the Math: Reflections on the Alleged Obsolescence of the Law of Value under Post-Fordism / *M. Henninger* // Ephemera. — 2007. — Vol. 7, № 1. — P. 158–77.
- Kellner D.* Theorizing Globalization / *D. Kellner* // Sociological Theory. — 2002. — Vol. 20, № 3. — P. 285–305.
- Kiely R.* Empire in the Age of Globalisation: U.S. Hegemony and Neo-Liberal Disorder / *Kiely R.* — L. : Pluto Press, 2005. — 224 p.
- Lash S.* Economies of Signs and Space / *S. Lash, J. Urry.* — L. : Sage, 1994. — 368 p.
- Lash S.* Critique of Information / *Lash S.* — L. : Sage, 2002. — 247 p.
- Latour B.* Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory / *Latour B.* — Oxford : Oxford University Press, 2005. — 312 p.

May C. Technology, Social Revolution and the Information Age / C. May // Historical Materialism. — 2006. — Vol. 14, № 1. — P. 311–325.

Rosenberg J. Globalization Theory: A Post Mortem / J. Rosenberg // International Politics. — 2005. — Vol. 42. — P. 2–74.

Steger M. Ideologies of globalization / M. Steger // Journal of Political Ideologies. — 2005. — Vol. 10, № 1. — P. 11–30.

Tomlinson J. Globalization and Culture / Tomlinson J. — Chicago : University of Chicago Press, 1999. — 248 p.

Vercellone C. From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism / C. Vercellone // Historical Materialism. — 2007. — Vol. 15, № 1. — P. 13–36.

Virno P. General Intellect / P. Virno // Historical Materialism. — 2007. — Vol. 15, № 3. — P. 3–8.

Urry J. Global Complexity / Urry J. — Cambridge : Polity, 2003. — 184 p.